

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ELKÉPZELÉSEI KÖZÉP-KELET-EURÓPÁVAL KAPCSOLATBAN A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ BELSŐ ELEMZÉSEI ALAPJÁN

Az USA-ban és Nyugat-Európában az összes közép-kelet-európai politikai hatalomváltás közül a legnagyobb vihart az 1948. februári prágai kommunista fordulat kavarta. A külpolitikai okok mellett szerepe volt ebben a T. G. Masaryk alapította Amerika-barát Csehszlovákia iránt az 1938-as „árulás” miatt érzett lelkiismeret-furdalásnak éppúgy, mint annak a naiv reménynek, hogy a Moszkvával is kokettáló Edvard Beneš majd visszaláthatja országát a korábbi demokratikus körülmények közé. A nyugati közvélemény szemében sokáig nem volt egyértelmű, hogy Csehszlovákia tényleg vasfüggöny mögötti ország-e. Azt akkoriban kevesen tudhatták, hogy a szovjet vezetés Csehszlovákiának már 1944 elején kiemelt szerepet szánt hatalmi terveiben. A „jövendő világ kívánatos alapelveiről” felvázolt Majszkij-memorandum kilencedik pontja szerint a háború után „*Csehszovákiát lehetőség szerint meg kell erősíteni területileg, politikailag, gazdaságilag. Úgy kell rá tekinteni, mint befolyásunk közép- és délkelet-európai előretolt hadállására*”.¹ Az 1948. februári eseményeket annyira nem várta senki, hogy J. L. Gaddis szerint azok „*Washingtonban kisebbfajta háborús pánikot keltettek*”.² Csehszlovákia sorsa igazolni látszott George Kennan teóriáját, hogy a Szovjetunió már régen nem az a békés szövetséges, amely a második világháború győzelmi szakaszában volt.

Az USA 1945 utáni Közép-Kelet-Európa-politikája több szakaszból áll, amelyeknek itt csupán a körvonalait kívánjuk felvázolni. A világháború alatti együttműködést előbb egy bizonytalan időszak követte, melynek során az európai hatalmi politizálásban tapasztalatlan amerikai külpolitikának nem volt pontos elképzelése Európa keleti térségeiről. Az 1946–1947 folyamán megfogalmazott *feltartóztatási* doktrína (Truman, Kennan, Marshall) előbb szemléletváltozást hozott, majd az 1948-as csehszlovák kommunista puccs pedig alá is támasztotta a váltás szükségességét. A magunk részéről ezert egyetértünk Mezei Géza véleményével, miszerint a csehszlovák puccs korszakhatár jelentőségű volt.³ 1952 után a csak szavakban harcias *felszabadítás* (Eisenhower, Dulles), majd a *korlátozott együttműködés* (Kennedy, Johnson) időszak következett, amit a hatvanas évek végétől a *détente*, azaz az *enyhülés* korszaka (Nixon), s végül a „*kis hidegháború*” (Carter, Reagan) kora követték. Míg az Egyesült Államok elnökei végig nagyjából azonos fő irányvonalat követtek Közép-Kelet-Európa tekintetében,⁴ s ezert az ő szemszögükből az 1948–1989 közötti időszakot egységes egésznek lehet tekinteni, az érintett országok történetében indokolt szűkebb, azaz jellegükben a fő iránytól eltérő időszakokat megkülönböztetni.

Az alábbi tanulmány egy konkrét témát, a nacionalizmus kérdését egy konkrét időszakra, 1964-re szűkítve vizsgálja. A téma és időszak érdekességét az amerikai külpolitika *kétkulacsossága* adja. Mit jelent a kétkulacsos politizálás, és miért lehet a Szabad Európa Rádió (SZER) belső elemzése alapján a kérdést vizsgálni? Miközben a kubai válság utáni elnökök és a State Department a status quo fenntartására, sőt bizonyos korlátozott együttműködésre törekedtek – ami miatt a szakirodalom az első kooperatív konfrontáció névvel jelöli az 1962–1969-es időszakot⁵ –, Washington a szocialista tábor egységének megbontásával, fellazításával is kísérletezett. A SZER hidegháborús szerepét vizsgáló kutatások alapján kétségtelen, hogy a SZER-nek mint

a hidegháború speciális sajtóorgánumának a korabeli források és dokumentumok legszélesebb skálája állt a rendelkezésére: az amerikai külpolitikai legfelső szintjeitől, a mindenkori elnökök környezetéből, valamint diplomatáktól származó anyagoktól kezdve a sajtó számára készített nyilatkozatokon át a csak kevesek által ismert, stratégiai célokat leíró bizalmas dokumentumokig.⁶ Úgy véljük, hogy információ- és szempontgazdagságuknak köszönhetően – főképpen a korabeli keleti hírforrásokkal összevetve – a SZER belső hírelemzéseit releváns történeti forrásnak számítanak annak vizsgálatához, hogy az amerikai diplomácia 1963–1964-ben valóban kétkulcsos politizálást folytatott-e.

A SZER belső hírelemzéseit két nagyobb csoportra oszthatók. Első részük a *sajtószemle-anyagok*, amelyek az akkori viszonyok között szinte az összes rendelkezésre álló európai hírforrás (Reuters, INS, TASZSZ, Tanjug, Agerpress, PAP, ČTK, MTI, BTA, ATA) felhasználásával, valamint az írott sajtóban megjelent cikkek alapján készültek. Meglepő lehet a nagy merítés: az 1960-as években a SZER 700 nyugati és 550 keleti sajtótermékre fizetett elő.⁷ 1968 előtt például tizenkét megrendelt csehszlovák újságból és közel kéttucatnyi egyéb kiadványból készültek a csehszlovák sajtószemle anyagai. Országos napi- és hetilapokból éppúgy találunk kivonatokat, mint regionális és szakmai sajtótermékekből (Zemědělské noviny, Listy, Zítrek, Obrana lidu, Práce, Literární listy, Lidová demokrace, Rudé právo, Slobodné slovo, Új Szó). Az öt ún. célország – ahogy a SZER belső zsargonjában nevezték –: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária közül a SZER létezésének első évtizedeiben egyértelműen az első három sajtóját figyelték jobban. A bécsi irodában e három ország sajtójából naponta készült sajtószemle. A fontosabbnak tartott összefoglalókat angolra is lefordították, így azok nemcsak az elemzők számára váltak hozzáférhetővé, hanem a SZER más nyelvű szerkesztőségei is felhasználhatták.

A belső hírelemzések másik csoportját a *helyzetjelentések* (situation report) alkották. Ezeket a Kutatási és Értékelési Osztály (Research and Evaluation Section, a továbbiakban RES) munkatársai készítették. A helyzetjelentések alapvetően a rádió szerkesztői és ideológiai stábjára készültek. A sajtószemlénél nagyobb forrásértéküket az adja, hogy ezek egy sor további hírforrás felhasználásával készültek: nyugati emigránsoktól gyűjtött információk, valamint a főleg az Egyesült Államokból származó politikai hírek, az elnök, a külügyminisztérium, a szenátus és a képviselőház különféle köreiből származó állásfoglalások, meghallgatási jegyzőkönyvek, összefoglaló jelentések alapján.⁸ A különböző eredetű és különböző módszerrel gyűjtött híreket és információkat a RES illetékes részlegei célországokra lebontott akták (files, items) formájában tárolták. 1968 körül 48 ezer aktát tartottak nyilván a SZER-ben csehszlovákiai illetőségű emberekről, valamint 26 ezret különféle csehszlovákiai gyákról, szövetkezetekről, bányákról stb.⁹ Emellett a RES könyvtárrészlege célzott könyvbeszerzést folytatott a vasfüggönyön túlról is, és ebben Csehszlovákia kitüntetett szerepet kapott. A könyvbeszerzést éppen Csehszlovákiában kezdték meg 1951-ben. A helyzetjelentések elég sokoldalúnak mondhatóak, és kitűnő forrásul szolgálnak az elemzéshez. Mi több: mind eredetükre, mind céljukra tekintettel szükségesnek véljük a részletesebb áttekintésüket, hiszen e helyzetjelentések a saját korukban Közép-Kelet-Európában csak a legkritikább esetben kaptak nyilvánosságot.¹⁰

Johson elnök közép-kelet-európai programja

Lyndon B. Johnson elnöksége (1963–1969) kezdetben aktív Európa-politikát ígért, ami azonban nagyon rövid idő alatt megtorpant. Bár már Kennedy rövid elnöksége alatt érezhető volt a hangsúlyeltolódás a külpolitikáról a belügyek irányába (Eisenhowerhez és még inkább Trumanhoz képest), arra kevesen számítottak, hogy Johnson 1964. novemberi megválasztása után korábban soha nem látott turbulenciájú belpolitikai ügyek (polgárjogi küzdelmek, szociális feszültségek), valamint az amerikai külpolitika elé tornyosuló kilátástalan vietnami konfliktus (majd háború) teljesen háttérbe fogja szorítani Európa kérdését.

Johnson 1964 elején egy szakértői csoportra, egy maréknyi „idea-man”-re bízta a feladatot, hogy az USA közép-kelet-európai politikáját összehangolja, és tanácsot adjon neki.¹¹ A csoport vezetője (1966-ig) Erich F. Goldman történész professzor volt, tagjai pedig Frederick Barghoorn, Philip E. Mosely és George Fischer, tapasztalt Kelet-Európa-specialisták. Barghoorn például több alkalommal járt a Szovjetunióban, sőt 1963 őszén tizenhat napot egy moszkvai börtönben töltött, mert kémkedéssel vádolták. Kennedy elnök személyes közbenjárására engedték ki onnan, és végül kiutasították az országból. Mivel mind a négyen keleti parti egyetemi tanárok voltak, nem meglepő, hogy általában a térség országainak differenciált megközelítését szorgalmazták.¹² Az USA kormányának – mondták a szenátus európai ügyekkel foglalkozó albizottsága előtt – „*rugalmasabban*” kell viszonyulnia Közép-Kelet-Európa államaihoz, és ki kellene használnia az egyes európai kommunista országok politikai helyzetéből adódó különbségeket (kimondatlanul is a Szovjetunió rovására). Nem javasolták viszont a rugalmas magatartást Kelet-Németország esetében, mert azzal – Mosely kifejezése szerint – mint „*merő báballammal [...] teljes ridegséggel és kiközösítően*” kell eljárni.

Nem sokkal a Goldman-féle szakértői bizottság felállítása után, 1964 márciusában egy cselekvési program került a Külügyi Bizottság európai ügyekkel foglalkozó albizottsága (Subcommittee for Europe) elé. Az Averell Harriman külügyminiszter-helyettes által megfogalmazott elképzelés teljes egészében Közép-Kelet-Európával foglalkozott.¹³ Konceptcionálisan abból indult ki, hogy a szovjet blokk országai továbbra is „*a szovjet katonai szféra befolyása alá tartoznak [...], kormányaik a Szovjetunió szövetségei maradnak, és élvezik annak támogatását. Ez a szövetség és támogatás azonban nem elég ahhoz, hogy megakadályozza a természetes és nemzeti különféleségek felszínre kerülését.*” Az USA irányvonalát ezért úgy kell igazítani – fejtette ki óvatosan Harriman –, hogy ha Kelet-Közép-Európa függetlensége nem is nő, de „*legalább csökkenjen az izoláltsága a nyugattól*!”¹⁴ Az egyes országok helyzetét elemző nyilatkozat kiemeli Jugoszláviát és Lengyelországot, mindkettőt mint „*függetlenségüket óvó államot*” (utóbbinál a katolikus egyház kérdése volt a leghangsúlyosabb). Magyarországról pedig megállapítja: „*A reformok mérsékelt irányt vettek, és erőfeszítések történtek a nemzeti megbékélés érdekében az emberek életkörülményeinek javítására. [...] Tavalay [tehát 1963-ban] több mint 80 000 magyart engedtek ki ausztriai és más nyugati országbeli utazásra.*”¹⁵

A külügyminiszter-helyettes ezután egy, az USA Kelet-Európa-politikájára vonatkozó kilencpontos programot terjesztett a szenátusi albizottság elé. Az első pont szerint: „*Alapvető célunk Kelet-Európa tekintetében, hogy lakosait teljesen függetlennek és gyarapodónak lássuk, s hogy visszaálljon természetes kapcsolatuk Európa többi részével és a szabad világgal. [...] Az USA és a kelet-európai népek között régi vérségi*

és barátsági kötelekek állnak fenn. De még ennél is fontosabb az a meggyőződésünk, hogy az igazságos és biztonságos világ eléréséhez feltétel nélküli örendelkezésre van szükség a kelet-európai országokban éppúgy, mint mindenütt máshol.”¹⁶ Az első pont keménységén némileg lazított a második: „Szeretnénk látni és igyekszünk támogatni a külső hatalom progresszív lazulását a kelet-európai államok fölött, valamint [igyekszünk támogatni] a nemzeti önállóság és sajátosság visszaszerzését. Hisszük, hogy az efféle fejlődés lassú, de biztos út a szabadság és a nemzeti függetlenség irányába.”¹⁷

A harmadik pont lényegében megismételte a jaltai nyilatkozat V. pontjának megállapítását: „Azt akarjuk, hogy a kelet-európai népek képesek legyenek szabadon dönteni saját kormányformájukról, és olyan függetlenség kialakítására, amely stabil és természetes kapcsolatot alakít ki szomszédjaikkal, beleértve a Szovjetuniót is.”¹⁸ Az USA hosszú távú céljai tekintetében „a helyzet legfontosabb aspektusa Kelet-Európában a változások által előidézett növekvő ingatlanság. Ennek következménye a kelet-európai kormányoknak az az erősödő törekvése, hogy jobban figyelembe vegyék lakosaik nemzeti érdekeit és emberi igényeit”.¹⁹ Ezért – folytatta Harriman – „az USA a lehető legnagyobb rugalmasságot fogja alkalmazni avégett, hogy befolyásolja a fejlődés kívánatos irányát”, és arra fog törekedni, hogy „minden gyakorlati úton felhasználja befolyását e cél érdekében. Ezen erőfeszítések során észben fogjuk tartani, hogy a sztálini múlttól való elszakadás útján sem a tempót, sem a módszert illetően nincs két egyforma ország.”²⁰ Mindeközben – mondja az állásfoglalás ötödik pontja – „Az USA politikája nem marad passzív. Azt az irányvonalat követjük, hogy minden rendelkezésünkre álló békés kapcsolat útján serkentsük a már megkezdődött lassú fejlődést. Erre egyre több lehetőség adódik, mivel a kelet-európai kormányok egyre többször fordulnak a nyugat felé kereskedelmi és egyéb kapcsolat céljából, egyúttal lassan leépítve a nyugatellenes akadályokat. A kelet-európai népek a maguk részéről üdvözölnek mindent, ami enyhíti elszigeteltségüket, és kapcsolatba hozza őket a mi világunkkal. A nyugatról való nagyobb tudás és a vele való gyakoribb kapcsolat arra ösztönzi őket [ti. a lakosokat], hogy még inkább előtérbe helyezték saját nemzeti identitásukat és a hazai állapotok javulása iránti vágyukat.”²¹

Az izoláció lazításának eszközeül Harriman a gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett („Részt veszünk ipari vásárokon Lengyelországában, Csehszlovákiában és Bulgáriában.”) az Amerika Hangja Rádiót említette mint „a fejlődésről nyújtott információk biztos áramát”.²² A koncepció hetedik pontját teljes egészében a gazdasági kapcsolatoknak szentelte: „A kereskedelem mindkét fél számára előnyös, és szerepet fog játszani a fejlődésben. Ha kereskednek velünk, a kelet-európai államok kapcsolatba kerülnek a mi szabad gazdaságunkkal, mind politikai képviselőiknek, mind lakosainak megmutatva rendszerünk dinamizmusát és gyakorlati hatékonyságát. Miközben fenn kívánjuk tartani az ellenőrzést a Kelet-Európába tartó stratégiai áruk felett, azt gondoljuk, hogy a civil kereskedelem fejlesztése hasznos és kívánatos eszköz ahhoz, hogy ezeket az államokat kapcsolatba vonjuk a szabad világgal.”²³

Néhány nappal később William R. Tyler, az elnök európai ügyekben illetékes külügyi tanácsadója is – némi történelmi fáziskéséssel – „új és változó kapcsolatokról” beszélt: „Kelet-Európa és a Szovjetunió látszólag monolitikus blokkja töredezni kezdett Sztálin utolsó éveiben.”²⁴ „Csehszlovákia tekintetében elmondható – szögezte le Tyler –, hogy az ország könnyített az utazási korlátozásokon, és javuló kapcsolatokat keres a nyugattal, benne az USA-val.”²⁵ Beszédét azzal az „absztrakt erőkre” apeláló feltétellel zárta, hogy „Ha a történelem, a geográfia és a változás erői abba az irányba haladnak, hogy ezt vagy azt a kelet-európai államot a kommunista ellenőrzés

ellenére visszahúzzák a normálisabb kapcsolatokba az európai étellel, akkor a mi érdekiünk az, hogy ebben segítsünk, ahogy tudunk.”²⁶

Johnson elnök 1964. május 23-i beszédében foglalkozott bővebben Közép-Kelet-Európával. Stílusosan megnyilatkozása apropójául a George C. Marshall Emlékkönyvtár (Lexington, Virginia) felavatását választotta; azét a Marshallét, aki az Európai Újjáépítési Tervet (Marshall-terv) bizonyos politikai feltételek mellett hajlandó lett volna Közép-Kelet-Európára is kiterjeszteni. *„Azon dolgozunk – kezdte beszédét Johnson –, hogy továbbvigyük a Marshall-terv vízióját. [...] Hirtelen fordulatok vagy drámai események nélkül”,* de azért úgy, hogy a kelet-európai népek *„megkezdjék visszaszerezni saját identitásukat”*.²⁷ *„Folytatni fogjuk a hidak építését az öblön keresztül, amely elválaszt minket Kelet-Európától. A gazdaság, a szellemi kapcsolatok, a látogatások és a humanitárius segély lesznek ezek a hidak”* – jelentette ki, nem riadva vissza bizonyos hangzatos szlogenektől sem, amikor a közép-kelet-európai kapcsolatok bővítésének okairól beszélt. *„Az első [ok], hogy új kapcsolatokat nyissunk azon országok számára, amelyek fokozott függetlenségre töreksznek. [...] Másodszer, hogy felnyissuk egy új generáció értelmét a nyugati civilizációnak azon értékei és céljai iránt, amelyekből [az új kelet-európai generációk] származnak, és amelyekhez tartoznak. A harmadik, hogy szabadabb mozgásteret biztosítsunk a jogos nemzeti büszkeség hatalmas erőinek, mivel ez a legerősebb gátja annak, hogy bármely állam uralkodjon egy másik fölött. Negyedszer, annak a demonstrálása, hogy Kelet-Európa számára az érdekek és a fejlődés ígérete a nyugattal folytatott szélesebb kapcsolatokon nyugszik.”²⁸*

A néhai Marshall tábornok szimbolikus árnyékában elmondott beszédnek több eleme is arra utal, hogy a J. F. Kennedy meggyilkolása után váratlanul hatalomba kerülő Johnson tovább akarta vinni Kennedy Kelet-Európa-politikáját. Némi változtatási szándék ugyan felfedezhető beszédének abban a részében, amely Nyugat-Európa eredményes konszolidációjáról szólt. *„Amerika és Nyugat-Európa [1945–1964 között] olyan erőssé és magabiztossá váltak, hogy ma már inkább a remény, mint az ellenségeskedés irányába tesznek lépéseket, a félelmet pedig felváltották a mutatkozó lehetőségek.”²⁹* Európa megnövekedett szerepének tudomásulvétele mellett Johnson nemcsak hogy folytatni akarta elődei (Truman, Eisenhower) Európa-politikáját, hanem Kennedyhez híven fokozott figyelemmel és átgondoltan kívánta továbbvinni. Határozottan erre mutatnak 1964 első felében tett intézkedései: az Európa-politikáért felelős tudóscsoport felállítására (1964. február), a külügyminiszter-helyettes kilencpontos programja és a Tyler-nyilatkozat (mindkettő 1964 márciusában), valamint hogy saját beszédét is összehangolta ezekkel. Nem kevesebb jelentőséggel bír Közép-Kelet-Európa köré font beszédének időzítése a Marshall-könyvtárban 1964. május 23-án: ez ugyanis egyetlen nappal követte a Michigani Egyetemen május 22-én elmondott ún. Great Society beszédét, Johnson legemlékezetesebb és legambiciózusabb belpolitikai programját.

Amint a fenti dokumentumokban olvasható, a „nemzet” és a különféle „nemzeti” jelzős szervezetek kitüntetett szereppel bírtak az amerikai legfelső külügyi irányítás szótárában.³⁰ A „nacionalizmus látható éledésének” gondolata³¹ az összes vonatkozó SZER-elemzésben megjelözi a romló gazdasági helyzetre, a fiatalok szemléletbeli változásaira vagy a vallásüldözésre tett utalásokat. Összességében a Johnson-adminisztráció 1963–1964-ben olyan bátorsággal tekintett Közép-Kelet-Európára, amilyen bátorsággal egy ugyanebben a témában írt kongresszusi jelentés fogalmazott: *„Hruscsov elfogadó magatartása a szocializmushoz vezető »nemzeti utak« lehetőségé-*

ről ajtókat nyitott a nacionalizmus látható éledésének a szovjet blokkban. A nacionalizmus erősödő hatása tükröződik a különféle gazdaságpolitikákban, amelyeket a kelet-európai országok követnek; abban, ahogy a kelet-európai rezsimek szuverén egyenlőséget igényelnek; a blokkon belüli növekvő rivalizálásban; továbbá a sokáig elnyomott helyi viszályok és ellenségeskedések újjáéledésében. A nacionalizmus tovább mélyítette a repedéseket a kommunista tömbön.”³² Sőt időnként még ennél is bátrabb volt a retorika. Walt Rostow, a külügyminisztérium vezető politikai tervezője 1964 júniusában arról beszélt, hogy az USA-nak a térségben „konstruktívan együtt kell működnie a nacionalizmus és a liberalizmus feltörekvő erőivel”, egyben arra hívott fel elhamarkodottan, hogy „segítsünk véget vetni – békés eszközökkel, és ha lehetséges – annak a kommunizmusnak, amelyet eddig ismertünk”.³³

A közép-kelet-európai nemzeti identitás megítélése

Mit értettek Washingtonban a „kelet-európai nemzeti identitás” alatt a hatvanas években? Miért kötötték össze gyakran a „nemzeti érdekek” és az „emberi szükségletek” fogalompárt, és készek voltak-e fölládozni egyiket a másikért? A SZER belső elemzései alapján úgy tűnik, a johnsoni külpolitika több szempontból is rosszul értékelte a közép-kelet-európai nacionalizmus jelentőségét. Alapvetően nem világos, hogyan képzelték el a nemzeti identitás és az internacionalista kommunizmus viszonyát. E bonyolult problémából csupán két kérdést emelünk ki: vajon Washingtonban érzékelték-e a közép-kelet-európai nacionalizmusok létezését a rendszeren belül (erre több kommunista ország felhozható példaként, a legjellemzőbb éppen Csehszlovákia volt), vagy feltételezték, hogy a nacionalizmus eleve csak antikommunista lehet? Mennyire látták a SZER korabeli elemzői, hogy a nemzeti és internacionalista elvek összeegyeztetése a kommunista blokkon belül sehol nem sikerült?

A SZER elemzéseiből kitűnik, a „nemzeti” egy általános fogalom volt, amelyet elnagyoltan használtak, vagyis a helyi árnyalatokat csak kis mértékben észlelő meghatározás volt, s amely nagyjából mindent jelentett, ami nem volt azonos a szovjet típusú identitással. Arra még képes volt a State Department, hogy viszonylag következetesen disztinkváljon a kommunista országok kormánya és lakosai (government, peoples) között, de arra már nem, hogy a helyi nemzeti sajátosságokat észrevegye. A tudós igényességével elemző Mosely például nem tudatosította, hogy Kelet-Közép-Európában nemcsak az NDK kormánya, de valamennyi bábkormány. Tulajdonképpen nem kárhoztathatjuk a stratégiákat, mert számos kérdésre csak Közép-Kelet-Európa 1989-es változásai adtak választ, és ezek egyike-másika valóban váratlan fordulatokat hozott. Bizonyos alapvető kérdéseket azonban feltétlenül legalább föl kellett volna tenni, még mielőtt a nacionalizmust az USA Kelet-Európa-politikájának fundamentumává tették. Például azt, vajon képes-e egyáltalán a nacionalizmus automatikusan előidézni a kommunista rezsimek bukását? Van-e különbség az egyes nemzetek nacionalizmusa, azok fejlődési szintje, jellege stb. között? Továbbá a nacionalizmus csupán átmeneti taktikai eszköz-e a kommunizmus megbuktatásában, vagy tartós tényezőként fog működni? Mi lesz vele a kommunizmus bukása után, a konszolidációt vagy a megszületéseket fogja erősíteni? Azt, hogy az USA-ban nem modellezték a kérdés részleteit, abból is tudható, amikor 1989-től a nacionalizmus reális problémává vált, az egyetlen szuperhatalomnak nem voltak adekvát válaszai.

A Johnson-adminisztráció Közép-Kelet-Európával kapcsolatos doktrínája a George Kennan által, a hidegháború legelején megfogalmazott elveken alapult, amit

változó mértékben ugyan, de 1989-ig az összes elnök elfogadott. Főleg Kennannek arra az alaptételére lehet gondolni, hogy a hidegháborút lehetőleg békés eszközökkel kell megvívni, s hogy ezek között is kiemelt szerepe van a nyugati életmód, életforma és fogyasztás mint kívánatos példa hangsúlyozásának a közép-kelet-európai lakosok előtt. A Harriman-tervezet hetedik pontja pontosan azt a jellegzetes feltartóztatás-ideát fogalmazta meg – mint Kennan egyik legtartósabbnak bizonyult „ötletét” –, amit a SZER is évtizedeken keresztül sugallt: a nyugati gazdaság vonzó mintáját a hiánygazdaságot nap mint nap megtapasztaló tömegeknek.

A kennani elképzelés azonban idővel vesztett erejéből. Nem bizonyult teljes tévedésnek, de hiányzott belőle egy fontos szempont, nevezetesen a kommunista országokon belüli belső pozitív változás feltételezése. Sem Kennan, sem Johnson nem vette figyelembe a kommunista társadalmakban létrejött ilyen-olyan modus vivendiket, amiből eredően Kennan a „rab népek” nyugati jólét iránti vágyát, Johnson pedig a nacionalizmus szerepét értékelte túl. A blokkországok által felmutatott relatív fejlődés, s nem kevésbé az önkényuralmi eszközök által kikényszerített társadalmi apátia miatt az 1960-as évekre a kommunista országokban tényleg kialakult egy modus vivendi, aminek a figyelmen kívül hagyása fals stratégiai konklúziókhoz vezetett. Egy 1964. júniusi kongresszusi jelentés egyenesen így áltatta az amerikai politikusokat: *„A változás folyamata fokozatosan átalakítja az életmódot és a politikai kapcsolatok struktúráját a szovjet blokkban. A változások látható megnyilvánulásai megtalálhatók a térség irodalmában, művészetében, a gazdasági, politikai és ideológiai ügyek hivatalos megközelítésében. Sok szempontból a változások romboló hatása miatt a kommunista rendszer ma a zűrzavar, valamint az egység és konfliktus egymáshoz feshűző erői színterének látszik.”*³⁴ Arra viszont, hogy rossz kiindulási alapokból is lehet helyes következtetést levonni, azt a Johnson elnök környezetében működő stratégiának, Walt Rostownak a jövődi kelet-európai demokráciák iránt táplált bizalmatlansága jelzi: *„Nem várom, hogy a kifejlődő demokráciák ugyanolyanok lesznek, mint az USA-é vagy a nyugat-európai államoké. De azt várom, hogy az emberek modern társadalmat alkotnak, amelyek megfelelnek a saját demokratikus normáiknak.”*³⁵

A SZER által feldolgozott tanácsadói vélemények tükrében Johnson elnök kettős politikát folytatott Közép-Kelet-Európa irányában. Egyfelől belátta, hogy a kubai válság után parancsoló törvénnyé vált a szovjet–amerikai kapcsolatok kiegyensúlyozottságára, az európai status quo betartására való törekvés. Másfelől deklarálta a kennani feltartóztatáson alapuló lassú, fokozatos, csalogató és feltétlenül békés átalakulást szorgalmazta, ami viszont nyilvánvalóan a status quo megbontására irányult. Ezt az ellentmondásosságot (kétkulacsosságot?) mi sem tükrözi jobban, mint hogy Kennan eredeti koncepciója szerint a feltartóztatás passzív külpolitikát igényelt az USA részéről. A jelek szerint Johnson eltökélte, hogy változtat ezen: *„Az USA politikája nem marad passzív”* – szögezte le állásfoglalásának ötödik pontjában Harriman külügyminiszter-helyettes, s ez már önmagában ellentmondott a containmentnek.

A felismerés, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom nem alkot egységes tömböt, természetesen jóval korábbi; a „repedések” stratégiai felhasználhatóságáról már 1948-ban küldött jelentéseket a CIA, illetve a Policy Planning Staff, valamint a Nemzetbiztonsági Tanács is megfogalmazott állásfoglalásokat.³⁶ Le kell szögezni azonban, hogy ennek gyakorlati megvalósítása mindig is következtelenül és inkább csak a látszat kedvéért folyt (mint például a ballonos szórólapkampányok Csehszlovákiában). Ebben az értelemben a Johnson-adminisztráció progresszívnek mutatkozott: a közép-kelet-európai országok irányában javasolt „rugalmasság”, valamint a „természe-

tes és nemzeti különféleségek” hangsúlyozásával mind a Goldman-bizottság, mind a Harriman-program épp arra tett kísérletet, hogy a differenciáló külpolitika tényleges gyakorlattá váljon a kommunista országok tekintetében. Johnson külpolitikája csak kis részben felelt meg annak a meghatározásnak, ahogy Ernst Kux értelmezte a détente-ot, vagyis a konfrontáció megszüntetése eszközének Európában.³⁷ Az enyhülés korai és sajátos amerikai értelmezéséről van szó, amely megengedte a konfrontáció egy speciális fajtáját: a közép-kelet-európai országok különbségeinek kiaknázását, nyilvánvalóan a Szovjetunió kárára. A békés feltartóztatáshoz szervesen kapcsolódó békés ékverés doktrínája Johnson után kódolódott be a feltartóztatási politikába, s maradt annak tartós eleme. Akár a Közép-Kelet-Európában titokban terjesztett nyugati könyvek hatására, akár az 1975-ös helsinki folyamat összeurópai dimenzióira tekintünk, e folyamat állomásait látjuk.³⁸

Hogyan alakult volna az USA Kelet-Európa-politikája, ha 1964 második felétől nem történnek világtörténelmi jelentőségű változások az USA-ban? A fent leírt tények, valamint amilyen értelemben és amilyen magas politikai szinteken foglalkozott Kelet-Európával elnökségének első hét hónapja alatt, kétségtelenné teszik, hogy Johnson 1963–1964-ben folytatni akarta elődei külpolitikai irányvonalát. 1964 augusztusában azonban a vietnami háború előcsatározásának számító Tonkin-incidens, 1965-től az egyre szélesedő vietnami háború, 1967 júniusában a hatnapos közel-keleti háború kötötte le a figyelmet. De a johnsoni éra belpolitikai szempontból sem tekinthető unalmasnak: legalább három jelentős politikai merénylet történt az országban (Malcom X, Martin Luther King, Robert F. Kennedy). A johnsoni adminisztráció figyelmé 1964 közepén elterelődött Kelet-Európáról (1964 őszén választásokat kellett nyernie), és – legalábbis olyan intenzitással, mint a John Fitzgerald Kennedy meggyilkolását követő hónapokban – soha nem is tért vissza. Az események teljesen háttérbe szorították általában Európát, pláne annak keleti felét.

Washington legközelebb az 1968-as csehszlovák eseményekkor fordított ismét nagyobb figyelmet Közép-Kelet-Európára. 1968-ban egyfelől igazolódni látszott a stratégiáknak a nacionalizmus hatásairól korábban leírt véleménye (mind a csehszlovák–szovjet, mind a cseh–szlovák–magyar viszonyban), másfelől a State Department lanyha tiltakozása a beavatkozás ellen már a fokozatosan kiteljesedő nagyhatalmi détente szellemében fogalmazódott. Ez a – szovjet részről már korábban is érzékelt – határozatlanság az egyik magyarázata a szovjet vezetők túláradó magabiztosságának, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet Kádár Jánosnak 1968. augusztus 31-én írt szigorúan bizalmas jelentéséből is kiolvashatunk. „[Bohumil] Šimon [a prágai pártbizottság első titkára] szerint Brezsnyev a letartóztatott csehszlovák vezetők [Oldřich Černík, Alexander Dubček, Jozef Smrkovský, František Kriegel] mindegyikével hasonló stílusban és módszerekkel beszélt. Külön beszéltek velük PB-tagok s magas rangú katonai vezetők. Ezen beszélgetések során kategorikusan leszögezték, hogy a szovjet vezetés kész a legvégsőig elmenni, nem riad vissza semmitől, kész fegyverrel letörni mindenfajta csehszlovák ellenállást, még akkor is, ha utána úgy kell betelepíteni az országot. leszögezték, hogy ehhez a térséghez nekik stratégiai érdekük fűződik, éppen ezért soha nem fogják feladni. Tudomásukra hozták, hogy a csehszlovák vezetők nem várhatnak semmiféle hatékony segítséget a nemzetközi munkásmozgalomtól, mert sokkal nagyobb térről van szó, mintsem hogy azt a szovjet vezetés figyelembe vegye. Tudomásukra hozták azt is, hogy a Szovjetunió Csehszlovákiával kapcsolatos lépéséről tájékoztatta az Egyesült Államokat is, s hallgatólagos megegyezés jött létre, hogy az

amerikaiak nem fognak ebbe beleavatkozni, tiszteletben tartják a Szovjetunió érdekeit ebben a térségben.”³⁹

1956-tal ellentétben Csehszlovákiában szó sem volt sem előzetes nyugati provokációról, sem utólagos nyugati beavatkozásról. A tiltakozások az ENSZ-ben és a Biztonsági Tanácsban sokkal hamarabb elhaltak, mint a magyar forradalom esetében. Johnson elnök ugyan lemondta találkozóját Brezsnyevvel, de a nagyhatalmi kapcsolatok – például a fegyverkorlátozási megállapodások terén – néhány éven belül rendeződtek. Sőt: mivel amerikai felfogás szerint a Varsói Szerződés országainak Szovjetunió által vezetett beavatkozását koncepcionálisan nem területszerzésnek, hanem *területvédésnek* fogták fel, Csehszlovákia 1968-as sorsa még érvet is szolgáltatott a hadi kiadások csökkentéséhez. Ez már nem kooperatív szembenállás volt, hanem a legklasszikusabb détente, vagy Közép-Kelet-Európa szempontjából: a békés egymás mellett élés legcinikusabb nagyhatalmi értelmezése.

Jegyzetek

¹ Németh István: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig*. Budapest, Aula Kiadó, 2004. 45.

² Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk*. Budapest, Európa, 2001. 96.

³ Mezei Géza: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 16.

⁴ A korabeli angol nyelvű forrásokban szereplő „Eastern Europe” kifejezést minden esetben „Kelet-Európának” fordítottam. Minden más esetben a „Közép-Kelet-Európa” megnevezést használom, hogy egyértelművé tegyem, tanulmányom tematikailag csak Közép-Kelet-Európát, azon belül is főként Csehszlovákiát érinti. Semmi esetre sem értelmezem a fogalmat úgy, ahogy egyes korabeli nyugati források, amelyek Kelet-Európába beleértettek mindent a Balkántól a Szovjetunióig át a közép-ázsiai kommunista országokig. A SZER-en belüli egyes jelek – például az ún. célországok és -nyelvek listája vagy a „Kelet-Európába” irányuló propaganda – arra utalnak, hogy a hidegháború korai időszakában maga a Szovjetunió nem tartozott bele a fogalomba, illetve hogy a Szovjetunió különleges státust élvezett. A terminológiai pontosítás szükségét az is alátámasztja, hogy 1989 után az egyesült államokbeli szakértők többsége áttért a Central and Eastern Europe megnevezésre.

⁵ Ld. Fischer Ferenc alapvető korszakolását, *Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989*. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.

⁶ Mások mellett említendő a magyar származású diplomáciatörténész, Alfred Reisch, aki 1960–1974, majd 1982–1995 között a SZER egyik elemzője volt. Reisch az 1956–1973 között Közép-Kelet-Európába csempézett könyvek történetét kutatja.

⁷ Holt, Robert T.: *Radio Free Europe*. Minnesota, University of Minnesota Press, é. n. 110.

⁸ Holt: i. m. 104.

⁹ Holt: i. m. 109.

¹⁰ A tanulmány itt következő része az Open Society Archives (OSA) Budapest alábbi fondjai alapján készült: HU–OSA–300–2: East European Research and Analysis Department 1951–1982, ezen belül HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc 1962–1982, Box 14; illetve HU–OSA–300–7: US Office 1945–1973, ezen belül HU–OSA–300–7–7, Czechoslovak Subject Files 1950–1973, Box 2. Az idézett, eredetileg angol nyelvű levéltári anyagok fordítása a saját munkám.

¹¹ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14. „Ideas on Eastern Europe for the President, Feb 11, 1964” feliratú, valamint „Want more U.S. flexibility in dealing with Bloc. March 5, 1964” feliratú dokumentumok.

¹² Goldman a Princeton Egyetemen, Barghoorn a Yale-en, Mosely a Columbián, Fischer a Cornellén tanított.

¹³ William Averell Harriman (1891–1986) demokrata párti politikus, F. D. Roosevelttől elnöksége alatt európai különmegbízott és moszkvai nagykövet, magas rangú külügyminisztériumi tisztviselő Kennedy és Johnson hivatalviselése idején is.

¹⁴ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.

¹⁵ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 3. fólió.

¹⁶ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 4. és 5. fólió.

- ¹⁷ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 5. fólió.
- ¹⁸ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ¹⁹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²⁰ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²¹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²² HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²³ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.
- ²⁴ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ²⁵ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.
- ²⁶ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.
- ²⁷ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ²⁸ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 1. és 2. fólió.
- ²⁹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.
- ³⁰ Harrimánél: national diversity, national conciliation, national autonomy, national independence, national identity, national interests; Johnsonnál: powerful forces of legitimate national pride.
- ³¹ „Visible resurgence of nationalism”, HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³² HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³³ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Rostow on communism, June 5, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³⁴ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.
- ³⁵ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Rostow on communism, June 5, 1964” feliratú dokumentum, 3. fólió.
- ³⁶ Ld. *Mezei*: i. m. 357-359.
- ³⁷ „One of the main aims of the policy of détente was to end East-West confrontation in Europe.” *Kux, Ernst*: Growing Tension in Eastern Europe. In: Problems of Communism, 29. 1980. March-April, 21.
- ³⁸ Erről mostanában *Alfred Reisch*: The West’s Secret Plan for the Mind. Book Distribution to East Europe during the Cold War. Woodrow Wilson International History Project, February 06, 2008.
- ³⁹ *T. Varga György*: „Nemkívánatos nemzeti egység.” Források a Csehszlovákia 1968. évi megszállását követő napok eseményeiről. www.archivnet.hu